

## לחשוב מחדש את מושג העבודה: שפה, ידע ומגדר

### חנה הרצוג\*

**תקציר.** המאמר מציע לחשוב מחדש את משמעות מושג העבודה מתוך התחקות אחר העולמות החברתיים המשתנים המגולמים בו, דרך מסע אטימולוגי במשמעויות המונחים עבודה, labour<sup>1</sup> work. המאמר סוקר את מקומן של נשים בעולמות אלו, מחלץ את קולן המושתק, ובוחר את קולן ואת חלקן בהגדרה מחדשת של מושג העבודה. המסע הגזרני (האטימולוגי) מבהיר כיצד דובר על עבודה והתארגן ידע על העולם החברתי, וכיצד מגדור של עולם העבודה שועתק או השתנה בהקשרים חברתיים והיסטוריים. אף שנתיבי המשמעות מגוונים ואינם בהכרח ליניאריים, אחד הממצאים הוא המעבר מתפיסת עבודה כעונש וכסבל לתפיסה שלפיה עבודה היא מרכיב בסיסי בהגדרה ובמימוש אנושיותן של נשים כחלק בלתי נפרד מהגדרתה של חברה.

**מילות מפתח:** עבודה, מגדר, ניתוח גזרני (אטימולוגי), לידה

"אלו המגדירים את משמעויות המילים מנהלים קרב אבוד, מפני שלמילים, כמו לרעיונות ולדברים שהן אמורות לבטא, יש גלגולים הסטוריים משלהן". כך כותבת ג'ואן סקוט בפתח מאמרה הקלאסי "מגדר: קטגוריה שימושית לניתוח היסטורי" (סקוט, 2007, עמ' 243), ומצטרפת למפנה הלשוני שבין מנסחיו הראשונים היה לודוויג ויטגנשטיין, באמירתו המפורסמת "גבולות שפתי משמעם גבולות עולמי" (ויטגנשטיין, 1995, עמ' 63).

השפה שאנו דוברות במחקר מבוססת על מיון קטגוריות חברתיות הנתפסות כעובדות חברתיות. הסימון, התיאור, המיון והייצור של קטגוריות לא רק ממסגרים תופעה, אלא גם מעניקים לה משמעות שמתמסדת ונתפסת כמובנית מאליה. המאמר מציע לחשוב מחדש את משמעות מושג העבודה מתוך התחקות אחר העולמות החברתיים המשתנים המגולמים בו, לשאול על מקומן של נשים בעולמות אלו, לחלץ את קולן המושתק, ולתת קול לנשים בהגדרה מחדשת של העבודה.

המחקר הפמיניסטי מעמיד במרכזו את ההסדרים החברתיים והתרבותיים המגדרים, אך גם מבקש לערער על תפיסות מדעיות שהופכות אנשים לאובייקטים, למושאי מדידה, מבלי להביא בחשבון את ההסדרים והעולמות החברתיים המסתתרים מאחורי קטגוריות המדידה. בלב התפיסה הפמיניסטית עומדת ההבנה שנשים הן סובייקטים פועלים. ממקום זה נשים מבקשות לחשוב ולערער על המובן מאליו המשקף את התפיסות הדומיננטיות,

\* פרופ' חנה הרצוג, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

\*\* לדנה שי, רכזת מערכת סוציולוגיה ישראלית, תודה מקרב לב והערכה רבה על המקצועיות והסבלנות, על הושטת היד והעזרה בכל שלבי העריכה של חוברת זו, ובמיוחד על הטיפול ברשימת המקורות של מאמר זה. תודות רבות ללידר ארצי על העריכה הלשונית המעולה והקפדנית של המאמר.

לאתגר את ההסדרים הממגדרים ולחשוף את המשמעויות המשוקעות בלב מושג העבודה ובדרכי מדידתה, ולהכליל בו ובאופני מדידתו את ניסיון של נשים (ברנשטיין, 2001; הרצוג, 2009, 2021).

מושג העבודה הוא מושג מרכזי בשיח המודרני, אך הוא מלווה את החברה האנושית על גווניה לאורך ההסטוריה. דווקא בשל כך בחרתי לצאת למסע גורוני (אטימולוגי) המתחקה אחר מקורותיו ותולדותיו של מושג זה, במטרה לחשוף משמעויות שניתנו לו במהלך השנים וכדרך להבין הסדרים חברתיים שהתמסדו והשתנו. בשל מגבלות רוחב היריעה, המסע יהיה מקוצר וייעשה בקפיצות דרך.<sup>1</sup> עם זאת, אני מבקשת לשאול במהלכו האם נשים הודרו מתהליכי ההבניה החברתית של מושג העבודה או שולבו בהם, וכיצד; והאם השיחים הפמיניסטיים מערערים על משמעויות שהתמסדו, ואם כן – כיצד.

השימוש במושג "מסע" כמטפורה לכלי מתודולוגי מאפשר לי לערער על מבנים קשיחים של כתיבה אקדמית ממוסדת של תיאוריה, השערות, שיטות מחקר וממצאים. בפרפרזה על דברי סופר המסעות השווייצרי-צרפתי ניקולא בוכייה (1929-1998), המצוטט רבות בספרי הדרכה למסעות, חוויית המסע מובילה אותך אל מחוץ לרקע המוכר; נדמה לך שאת יוצאת למסע, אלא שהמסע יוצא וחודר אלייך. הוא מאפשר לך לגלות עולמות משמעות חדשים, לגלות דברים שלא ידעת או שלא חשבת קודם לכן כשדיברת עליהם. בלשונה של חנה נוה, שחקרה ספרות מסעות, המסע "מציע פרספקטיבות ודרכי התמודדות חדשות לנוסע שנכון להיפתח לפניהן" (נוה, 2002, עמ' 7).

בחרתי במהלך גורוני, המזוהה עם בלשנות וחקר מקורותיהן של מילים, התפתחותן והשתנותן ועם חקר של קשרים בין מילים ושל תופעות חברתיות שאליהן המילים מתייחסות. במהלך זה אני חורגת מהגבולות המסורתיים של ביתי האקדמי, הסוציולוגיה, ולכך יש כמה סיבות. האחת היא הביקורת שלי על ההבחנות בין תחומי הדעת, הדיסציפלינות, המקובלות כיום במדע. המושג discipline מהדהד הטלת משמעת, משמוע וגם ענישה (פוקו, 2015). כאשר אנו עוסקות בדיסציפלינות מדעיות, השאלה המתבקשת היא למי יש את הכוח להגדיר את הגבולות בין תחומי דעת – מה ומי מגדיר גבולות אלו; ויש לשאול גם מה תורם החיבור בין תחומי דעת. לכך מצטרפת סיבה שנייה, הקשורה בקודמתה, והיא ייחודו של השיח הפמיניסטי: הוא חוצה גבולות של תחומי מחקר, מנתח קשרים בין תחומי דעת ומצביע על קשרי גומלין בין היבטים שונים של החיים. וסיבה שלישית היא שהעמדה הפמיניסטית מבקשת לבחון באופן ביקורתי את עולם המושגים המקפלים בתוכם תפיסות ממגדרות שבאמצעותן חווים את המציאות, ובכלל זה גם את מחקר השפה. לא רק שהשפה העברית ממוגדרת ומבליעה מודלים של עולם (ברשטלינג, 2012), אלא שהמרחב הסמנטי של מילים מכיל אף הוא תפיסות ממגדרות – למשל בין גבר לגיבור, בין נקב לנקבה או בין בעל, בעלות ובעילה. השפה מקפלת בתוכה קשרים בין מילים והנחות ממוגדרות, ואלה מעצבים את הבנת העולם הסובב אותנו ואת העולם הפנימי, הדימויים העצמיים וחוויית הקיום הבסיסיות (רוזמין, 2018).

ההכרה שידע נוצר בתוך מערכות כוח ומשקף את יחסי הכוח בזמן נתון מאפשרת לטעון שהיכן שיש כוח יש התנגדות, ושכוח טמון גם גורם פרודוקטיבי ומשחרר. בתוך מערך

1 אני מודה לקוראות האנונימיות על הערותיהן. הן סייעו לי להבהיר את טיעוני ולחזקם במסגרת מגבלות המאמר האחד.

כוח טמונות אפשרויות לפתח אסטרטגיות של חתרנות, התנגדות ומחאה, וגם של ערעור על המרכיבים הנתפסים כמובנים מאליהם בחברה נתונה בזמן נתון. קבוצות שוליות או מוכפפות המודרות מהשיח, ובכלל זה נשים, יכולות לקחת חלק במערך של ידע/כוח, בין היתר באמצעות אתגור הידע עליהן ויצירת ידע משלהן כדי להביא לשינוי חברתי (הרצוג, 2021). ברוח זו אני מבקשת לעשות את המסע הגזרני סביב מושג העבודה.

מאחר שאינני בלשנית, המאמר מתבסס על מחקרים גזרניים של מושג העבודה ומשמעותה (מהלך שהוא חלקי, שכן מאמר מטבעו איננו יכול להכיל את כל מורכבות השדה והסתעפויותיו), על הגדרות מילוניות באנגלית ובעברית, וכן על מחקרים העוסקים בגלגולי המשמעויות החברתיות המיוחסות לעבודה ובהקשרי המשמעויות האלה. במהלך הגזרני אני מתמקדת במושג העבודה אך גם במחקרים העוסקים במשמעות המשתנה שלו, כדי לבחון את גלגוליו של המושג אך גם כדי לחלץ מתוך השפה מבט על הסדרים, גבולות ומשטרי דעת חברתיים המגולמים בשפה נתונה. הנחת המוצא של מהלך זה היא שהשפה היא חלק בלתי נפרד מהבנייתו של סדר חברתי, וכי היא מעוצבת על ידי עולמות חברתיים ומעצבת אותם. בעקבות סקוט, המצוטטת בפתח המאמר, טענתי היא שהאופן שבו אנו חוקרות, דוברות וחושבות עבודה אינו מנותק מתפיסות עומק לגבי מהותה של חברה ולגבי הסדרים חברתיים. עיון בהמשגות אלו מאפשר לבחון מחדש הגדרות קיימות ולחשוב על שפה ומושגים מנקודת מבט פמיניסטית.

## עבודה: מרחב היסטורי-חברתי של משמעויות

מה מוגדר כעבודה? מה משמעותה ומשקלה הערכי, המשתנה עם השנים, בקרב תרבויות שונות? פטריק ג'ויס בספר *The Historical Meanings of Work* (Joyce, 1989) יוצא מנקודת המוצא שבה מושג העבודה הוא הבניה חברתית, ושואל אילו משמעויות מקבלת העבודה בחברות שונות, לא רק מערביות. הספר מבוסס בעיקרו על מחקרים אנתרופולוגיים וסוציולוגיים. המסע הגזרני של מאמר זה ייסוב בעיקרו סביב המילה "עבודה" בעברית וסביב המילים *work* ו-*labour* באנגלית, שהיא השפה האקדמית הרווחת במחקר על עבודה בעולם המערבי, ובמידה רבה היא השפה הדומיננטית בעידן הגלובלי.<sup>2</sup> בהקשר זה אני מבקשת להדגיש שתיים ממגבלות המסע במאמר זה. המאמר אינו עוסק בעברית, אשר עד לחקיקת חוק הלאום (19.7.2018) הייתה שפה רשמית בישראל, והוא גם אינו עוסק בהיבט ההשוואתי לעומת שפות אחרות.<sup>3</sup> הבחירה להציג שני מסלולי ניתוח – של העברית ושל האנגלית – נובעת מכך שהמחקר הגזרני חוזר לא אחת למקורות התנ"כיים. תורמת לכך גם העובדה שהמאמר נכתב בעברית. אך בעיקר, הבחירה הזאת מאפשרת להצביע

2 אני מודעת לכך שהדומיננטיות של השפה האנגלית אינה נטולה תיטות תרבותיות וחברתיות. חלקן יהיו חלק מהדיון ואחרות דורשות דיון בשפות אחרות, שיבחן אם מושג העבודה משתנה בעידן של גלובליזציה ודומיננטיות של העולם ה"מערבי", וכיצד הוא משתנה.

3 רבקה בריוסף, ממניחות יסודותיה של הסוציולוגיה של העבודה בישראל ומי שכתבה חלק מהערך "עבודה" באנציקלופדיה העברית, מתייחסת שם למשמעות העבודה ולהערכתה במנעד רחב של חברות בתרבויות שונות, ובכלל זה החברה המערבית (בריוסף, תשל"ד).

על תופעות שמייחדות את החברה היהודית לדורותיה ובישראל, ולהראות כיצד השיחים המערביים הדומיננטיים וגם השיחים הפמיניסטיים מוטמעים בשפה ובמחקר, גם בישראל. עם זאת, אין ספק שנדרש מהלך כזה גם בחקר השפה הערבית בישראל. בחינתם של גזרונים מן העבר הרחוק מאפשרת לי להצביע על שינויים שחלו במשמעות מושג העבודה בהקשריו החברתיים, הכלכליים והפוליטיים ועל משמעויות שהתמסדו והפכו מובנות מאליהן בחלוף השנים. מבלי להתיימר לטעון שהסיפור המובא במאמר זה מקיף ומעמיק דיו, מהלך זה, כך אני מאמינה, מאפשר לי להאיר את טיבו ועומקו של האתגר הפמיניסטי לחשוב מחדש את מושג העבודה.

### עבודה בעברית

המסע הגזרונים שלי מתחיל בתנ"ך, שאומץ גם על ידי הנצרות לצד הברית החדשה. בסיפור הבריאה נתפסות העבודה ומשמעותה כמרכיבים מרכזיים בהווה האנושית. בריאת העולם מתוארת כמלאכתו של האל, הבורא קודם כול את היקום ולאחר מכן את בני האדם (בראשית ב, ד-ז). כבר בתרבות היהודית-נוצרית הייתה משמעותו של מושג העבודה מורכבת וממוגדרת. סיפור הבריאה מציג שני הסברים לבריאתם של איש ואישה<sup>4</sup>, וגם שני הסברים לתפקידם בעולם: האדם נברא כדי "לעבוד את האדמה" (בראשית ב, ה), ואדם וחוה הוכנסו לגן העדן "לעובדו ולשמרו" (בראשית ב, טו). בסיפור השני הם היו פטורים לכאורה מעבודת האדמה, שכן יכלו לאכול מכל מה שהציע גן העדן למעט עץ הדעת טוב ורע. עבודת האדמה משמעה לפיכך הכרה בקדושת עבודת האל. ברגע שהופרה מצוות האל ונאכל פרי עץ הדעת, בא העונש. העבודה הפכה ממעשה של קדושה למעשה של חולין שנועד לקיים את צורכי היומיום, ולערך בפני עצמו. יש המפרשים את זאת כחובה ואת זאת כזכות (כהן, 1989, עמ' 54-60).

בספרות ההלכתית ובהגות הפילוסופית קיימים דיונים רבים העוסקים בסוגיית עץ הדעת ובמשמעות הבחירה לאכול מפריו. דיונים אלו נמצאים מחוץ לגבולותיו של מאמר זה. כאן אני מבקשת להתייחס להיבט אחד: מעץ הדעת אכלה חוה, והיא חלקה את פריו עם אדם, ושניהם נענשו. לפי הסיפור המקראי, הנחש הוא שפיתה את חוה והיא זו ששכנעה את אדם לאכול מן הפרי. יש המפרשים זאת כקלות דעת של האישה, ומכל מקום נהוג לפרש את המעשה כחטא של שניהם שחוה היא שגרמה לו. אני מבקשת להציע פרשנות פמיניסטית: לחוה היו הסקרנות, הרצון להבין מה עומד מאחורי האיסור, היוזמה וההעזה להפר את הצו האלוהי ולטעום מהפרי האסור. בזכות כל התכונות הללו היא ואדם זכו בדעת.

הגירוש מגן עדן מסמן את העבודה כעונש וכקושי. העבודה נכפית על בני אנוש. לעונש זה נלווית הבחנה מגדרית וחלוקת עבודה מגדרית: עונשו של אדם – "בזיעת אפך תאכל לחם" (בראשית ג, יט), ועונשה של חוה – "בעצב תלדי בנים" (בראשית ג, טז). עבודה עבור הגבר היא קושי ומאמץ, ואילו עבור האישה היא קושי וכאב הלידה. אלא שבצד עונשה של

4 האחד – "זכר ונקבה ברא אותם" (בראשית א, כז); האחר – האישה נבראה מצלעו של אדם. והסיבה: "ויאמר ה' אלוהים לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו" (בראשית ב, יח). וראו דיון מאיר עיניים של תמר אלאור (2007) בעבודותיה של שרי אורטנר על ההבחנה בין גברים לנשים ובהיררכיה הכרוכה בהבחנה זו.

האישה, "הרבה ארבה עצבונך והרונך", נלווה עונש נוסף: "ואל אישך תשוקתך והוא ימשול בך" (בראשית ג, טז). היינו, כבר בסיפור הבריאה סומנה היררכיה בין השניים. מושג העבודה נקשר בתנ"ך גם לעבודת האל, שהיא הפולחן, העלאת קורבנות ושמירת מצוות, אך גם קבלת מרות האל מול עבודה זרה. ולימים, "העבודה שבלב" פורשה כתפילה. בתפיסה המקראית, הביטוי עֲבָד ה' מופיע בהקשרים שונים ומשוקעת בו היררכיה בין האל ובין מאמיניו, שהם עבדיו. תפיסה זו אומצה גם בנצרות. אי אפשר להתעלם מן העובדה שבעברית המילים עָבַד ועבודה מקורן באותו שורש, ומכך שהן משקפות מציאות היררכית. היחס בין האדם לאל בוראו הוא כיחס שבין עבד לאדון, בין עובד למעביד. העובד מחויב לעבודתו ולעשיית רצון מעבידו, בין מרצונו ובין שלא מרצונו. אין במקרא לשון אישה למילה עבד; היא מכונה שפחה אם היא נוכרייה, ואִמָּה אם היא עבריייה.<sup>5</sup> על פי הסיפור המקראי, שפחות ניתנו כפילגשים לאבות האומה כדי שתלדנה ילדים כאשר נשותיהם התקשו ללדת.<sup>6</sup>

לצד המילה עבודה מופיעים במקרא שני מונחים נוספים – עמל ומלאכה.<sup>7</sup> מושג המלאכה מקבל משמעות של עשייה, אומנות, עיסוק, מקצוע. כבר בסיפור בריאת העולם נאמר שהייתה זו מלאכתו של האל, שיצר עולם חדש של צמחים ובעלי חיים – גן עדן – ופסגת היצירה, אדם וחיה. במקרא מקושרת המלאכה לעבודה גופנית (ויקרא כג, לו) וגם למלאכת הקודש של בניית המקדש (שמות לו, ד), היינו עבודת כפיים, עבודה גופנית, שהיא עבודה קשה. המונח עמל מופיע במקרא במשמעות של עבודה קשה הגורמת סבל. מונח זה מצוי גם בערבית, عَمِلَ (עֲמַל), ואותו שורש משמש בערבית לציון צירי לידה (العَمَل), מופע המקביל לעונש שקיבלה חוה – בעצב תלדי בנים. עם זאת, לצד הקושי והכאב מהדהדים מושגים אלו גם משמעותות חיוביות של יצירה, בנייה, חידוש ויצירת חיים חדשים. על חוה נאמר שהיא אם כל חי.

בספרות חז"ל (מאה ראשונה עד המאה ה־7 לספירה) יש לא מעט דיונים במשמעות העבודה. אברהם ארזי (1964), למשל, סוקר את רעיון העבודה בספרות זו וטוען שהחכמים החשיבו את עמל הכפיים כערך אנושי וכמצווה, והם נסמכים על ניסוחים שונים במקרא. עם זאת, הוא מציין שבמקור היהודי הדתי התקיימה במשך דורות עמדה דואלית ביחס לעבודה, ובצד עבודת הכפיים התקיימה עבודת האל. הסוגיה נדונה בעולם היהודי הדתי עד לעידן המודרני ועד לעת כתיבתו של מאמר זה. תפיסת עבודת האל כעיון ולימוד תורה הלכה והתחזקה עם השנים, והיא נחשבת ראשונה במעלה לעומת העבודה היומיומית הנעשית מתוך צורך קיומי.

בדיונו הנרחב על מקומה של העבודה בעולם הישיבות מקדיש הרב שלמה אנסבכר לנשים הערת שוליים בלבד. לדבריו, נשים צריכות ללמוד רק את הדינים שעליהן לקיים

5 בשנות השישים פרסמה חברת שמן מוצר חדש – סבון ניקוי נוזלי שנקרא אמה. הסלוגן שפרסם את המוצר היה "כל אישה בוחרת אמה, כל אישה יודעת למה" – משמע, הניקיון הוא תפקידה של האישה.

6 הגר שפחת שרה ניתנה לאברהם; זלפה שפחת לאה ובלהה שפחת רחל ניתנו ליעקב.

7 חנה ארנדט בספרה המצב האנושי (2013) דנה בשלושה תחומים של חיי המעש – עבודה, מלאכה ופעולה. עבודה היא הפעילות המחזורית שנועדה במקורה לספק את צורכי הקיום ההכרחיים; מלאכה היא הפעילות שיוצרת חפצים שבאמצעותם נבנה עולם; ופעולה מתייחסת ליחסים בין בני אדם.

ואין להן מצוות לימוד לשם לימוד, אבל גברים, אפילו אם הם כבר בקיאים בתורה, עדיין נדרשים ללימוד לשמו (אנסבכר, תשס"ט, עמ' 94, הערה 1). בתפיסה דואלית זו משוקעת חלוקת תפקידים מגדרית והיררכית ברורה. עבודת האל הקודמת לעבודה לשם פרנסה הייתה נתונה לגברים לומדי תורה וגמרא, ואילו עבודת החולין, בין בבית ובין שמחוץ לבית, היא תפקידן של נשים. עמדה זו באה לידי ביטוי במלוא עוצמתה עם התמסדות והתרחבות החברה החרדית בישראל (אלאור, 1992, 2006).

ראוי להדגיש שהעמדה הזאת לא אפיינה את המסורת היהודית לדורותיה. הרמב"ם, שפעל במאה ה-12, הדגיש את חשיבותה של העבודה, וקבע שכל מלאכה מכבדת את עושה ועדיפה על פני הזדקקות לאחרים. לפי תפיסתו, העבודה היא מקור לפרנסה ולכבוד עצמי. עם זאת, חיים כהן (1989) מציין שלצד העמדה הגורסת כי "גדולה מלאכה שמכבדת בעליה" הרמב"ם מזכיר מלאכות שנחשבות לבזויות. "כל שעסקיו עם נשים סורו רע", ובין העוסקים בעבודות בזויות אלו הם צורפים – שעושים לנשים תכשיטים, סריקים – סורקי בדים לנשים, תמרוקאים – המוכרים קישוטים ובשמים לנשים, גרדיים – אורגים הרוקמים רקמות לנשים, ספרים, כובסים, בלנים המחממים מרחצאות של נשים, ובורסקאים שמעבדים עבורן עורות. האומנויות האלה בזויות הן ובחינת "סורן רע", כנראה מפני שהן מחייבות מגע מתמיד עם נשים (כהן, 1989, עמ' 55-56).

עם העליות הראשונות לארץ ישראל עלה מושג העבודה בשיח הציבורי וקיבל משמעות חדשה וחשובה בהוויית היישוב המתחדשת. כך כתב א"ד גורדון, פילוסוף ופועל חקלאי שהיה מייסד תורת מוסר שעוד בחייו כונתה "דת העבודה":

והדבר הראשון, הפותח בראשונה את לבי לחיים, אשר ידעתי כמוהם, היא העבודה. לא עבודה לשם מחייה ולא עבודה לשם מצווה. כי אם עבודה לשם חיים – עבודה, אשר אור חדש נוגה עליה. אשר ראיתה, והנה היא אחד מחלקי החיים, משורשיהם היותר עמוקים. ואני עובד. (גורדון, 1983, עמ' 176)

ערך עבודת הכפיים, העבודה היצרנית, היו חלק מתפיסת העולם של העליות הראשונות, תפיסה מהפכת לזו שהייתה מקובלת בחברה היהודית בגולה. העבודה קיבלה משמעות נוספת כבר בעלייה השנייה, כאשר דובר על כיבוש העבודה ועל עבודה עברית (שפירא, 1977). העבודה הפכה לכלי פוליטי להתחדשות לאומית ובה בעת שימשה לסימון הגבולות החברתיים בין יהודים לפלסטינים, וכן בין העולים יוצאי תימן ובין העולים בני העליות הראשונות ממזרח אירופה (Shafir, 1989). למרות הרעיונות הסוציאליסטיים על חלוקת עבודה שוויינית בחברה המתחדשת, הייתה העבודה ממוגדרת. ההפרדה בין הפרטי והביתי, שנחשבו לתחום הנשים, ובין הציבורי השייך לגברים – שהייתה תבנית חשיבה מערבית – אפיינה את כלל החברה והסדריה, ובכלל זה את החברה הקיבוצית (הרצוג, 1994; פוגל-ביזאוי, 2009; שילה וכ"ץ, 2011; Bernstein, 1987). מגדור זה ומאבק הנשים לשינוי זכה לעיון רחב במחקר. כאן אני מבקשת לציין שהתביעה האידיאולוגית לפרודוקטיביות, בלשון התקופה, ובהנגדה לעולם העיסוקים הלא פרודוקטיבי שאפיין את דפוסי העבודה שרווחו בקרב יהודים בגולה, לוותה בתפיסות היררכיות של סוגי עבודה ושל תרומתם לקולקטיב. תביעה זו השתלבה בחלוקת העבודה המגדרית: התחום הציבורי נחשב ליצרני (productive), ואילו התחום הביתי קושר עם ההמשכיות, ההולדה (reproductive) והחינוך.

עמדות אלו מחברות את גלגולו של מושג העבודה בעברית למשמעויות שהתמסדו בעולם המערבי, במיוחד בעידן המודרני, עם צמיחתו של הקפיטליזם והפיכתו לעיקרון גלובלי מארגן של כלכלה וחברה. עניין זה יידון בהמשך, לאחר מסע קצר בנבכי מושג העבודה באנגלית.

### עבודה באנגלית

באנגלית המסע הגזרני מורכב יותר, שכן יש בשפה שני מונחים – labour ו-work. ההבחנה בין השניים אינה מילונית, ויש הטוענים שמעט מאוד דוברי אנגלית יכולים להסביר אותה וכי בפועל היא נובעת מתוך ההקשר (Fraysse, 2014, p. 469). בשל קיומם של שני מונחים וזה הדיון הגזרני לעיונים רבים, במיוחד לנוכח היותם מונחי מפתח בעידן המודרני בביקורת המרקסיסטית על הקפיטליזם, ולימים בשיח הפמיניסטי. ספרות המחקר עוסקת בכמה נתיבים שבהם ניתן לערוך את המסע, ובדיון הזה אתמקד בשני נתיבים אנליטיים. האחד הוא הנתיב הלשוני – ההתפתחות והגלגול הכרונולוגי הלשוני של המונחים labour ו-work; השני הוא הנתיב המדגיש את ההקשרים שבהם צמחו והשתנו מונחים אלו. הנתיב הכרונולוגי הלשוני מתחקה אחר גלגוליהם הנפרדים של שני המונחים האלה ובמקומות המפגש ביניהם. יואן בזין (Bazin, 2014) טוען שהמילים labour באנגלית ו-labour בצרפתית נגזרות מהפועל הלטיני laborare המוזכר בכתבים של מרקוס טוליוס קיקרו, שהיה מדינאי, סופר, פילוסוף ונואם רומי (106 לפנה"ס – 43 לפנה"ס). שם משמעותו היא לטפח, לקדם, לשפר, להתאמץ כדי להשיג משהו. לעיתים קרובות נלווה כאב לעשייה זו, ולא אחת ההתייחסות היא לעשייה כפויה.

מילונים שונים<sup>8</sup> מציינים כי מאז 1200 המילה labour הופיעה במשמעות של מאמץ פיזי ושכלי וגם כשם עצם שמשמעו מטלה, פרויקט, תוצר העבודה. לקראת סוף המאה ה-14 החל המונח לתאר עבודה פיזית, עבודת כפיים, עבודה קשה. בסוף המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16 התחזק ההיבט של תחושת הכאב והסבל והמילה נקשרה ללידה, למאמץ הכרוך בה ולסבל של צירי הלידה. בהקשר הקפיטליסטי, המובן של מעמד וגוף של עובדים החל להופיע ב-1839.

המילה work התפתחה בשלוש שפות פרוטו־גרמניות: בנורדית עתיקה – verk (כך באיסלנד, בשוודיה ובדנמרק), באנגלית עתיקה – weorc, ובגרמנית – werc, werth (Briggs, 2004). אחד המופעים הראשונים של המילה work באנגלית עתיקה, worc, הוא ב־Beowulf, אוסף אפי של סיפורי עם ושירה שנכתב בשלהי המאה ה-10 ואשר מתאר גבר, גיבור רב עוצמה, שנלחם במפלצות מרושעות.<sup>9</sup> בתיאור עוצמתו והצלחתו מצוין שהוא מבחין בין worda ובין worca, היינו בין מילים למעשים. המונח worca, ובגרמנית werk, מצוין פעילות. במסורת המשפטית של ימי הביניים מחויבותו של אדם כלפי אדונו אינה מתבטאת רק במילים, היינו בהצהרת אמונים, אלא גם בפעולות, במעשים המעידים עליה (Fraysse, 2014, p. 475).

8 כך למשל במילון קולינס, במילון קיימברידג' ובמילון מרים־ובסטר.

9 באפוס זה לא נעדר מקומה של אישה, אם המפלצת, הלוחמת כדי לנקום בדנים שהרגו את בנה גרנדל. האפוס תורגם לעברית; ראו ביוולף, 2008.

מקור לשוני נוסף הוא יוונית עתיקה. המילה *ergon* פירושה תוצאת פעולתו של העובד שהשלים עשייה אינטלקטואלית או חומרית. עקבות של מונח זה אפשר למצוא ביחידת המדידה של מאמץ פיזי, *erg*, וכן בשדה המחקר ארגונומיה, הנדסת אנוש, תחום ידע שעניינו חקר יחסי הגומלין בין אדם, סביבה ומוצרים טכנולוגיים (Briggs, 2004). נתיב המחקר השני, נתיב המשמעויות, עוקב אחר ההקשרים שבהם נעשה שימוש במונחים. בזין (Bazin, 2014) מציע הבחנה אנליטית בין הפן הלשוני החיובי של המושג ובין הפן האפל והשלילי שלו, המקשר אותו לשליטה ולכאב. במשמעות החיובית של *work* הדגש הוא על השלמת העבודה, היינו תוצר העבודה, בין שהוא אינטלקטואלי ובין שהוא חומרי. משמעות זו מתקשרת למקור הקדום *werg*, שפירושו להיות עסוק, ליצור, וגם למקור היווני *erg*.

לעומת זאת, המילה *labour* בלטינית ובאנגלית, *ponos* ביוונית, *arbeit* בגרמנית ו-*travail* בצרפתית קשורות כולן במאמץ ובכאב (Frayssé, 2014, pp. 476-478). בצרפתית מקור המילה הוא *tripalium*, כלי מתכת ששימש אמצעי לריסון ולהגבלת תנועה של בעלי חיים וכן להענשת עבדים שסירבו לציית או ניסו לברוח. בהקשר זה המילה עבודה צבועה בגוני כאב, סבל ועונש (Bazin, 2014). חדרי לידה בצרפתית נקראים *salle de travail*, כלומר חדרי כאב, ואילו באנגלית המונח המתאר נשים יולדות הוא *in labour* – היינו, הלידה מוצגת כתהליך, כעבודה קשה וכואבת. גם בצרפתית וגם באנגלית המילים מהדהדות את הסיפור המקראי על העונש שקיבלה חוה, "בעצב תלדי בנים".

טייהי הנאדה (Hanada, 2011, p. 34) סבור שהשימוש המתרחב בשפה העממית במונח *labour* במשמעות של כאב הלידה כעונש קשור להמצאת הדפוס, שכן כחמישים שנה לאחר הופעת הביבלייה המודפסת של רוטנברג (באמצע המאה ה-15) היא הופצה בשפה הלטינית בכל רחבי אירופה. לעומת הפרשנות של כאב כעונש, חנה ארנדט (2013) מציעה פרשנות פמיניסטית לקשר שבין *labour* ללידה. היא מציינת שאכן בכל השפות האירופיות מקושרים ללידה קושי וכאב פיזי של עבודה (ארנדט, 2013, עמ' 78), אלא שמשמעותה של עבודה זו היא יצירת חיים (ארנדט, 2013, עמ' 139). לטענתה, זוהי התובנה העתיקה אך גם בת זמננו לטבעו של המונח *labour*. הנאדה, בעקבות ארנדט, מציע מבט פמיניסטי ביקורתי על ההבחנה בין *labour*-work: הביטוי "פרי בטני" באנגלית, *fruit of my labour*, משמעו שלמרות הכאב יש לאישה כוח ללדת, ליצור (*reproduce*) יצור חי, ואילו עבודה במובן *work* מייצרת אובייקטים חסרי חיים שיש צורך ביצורים אנושיים כדי להפעילם (Hanada, 2011, p. 35).

## מי עושה את העבודה?

למסע הגורני גלוות גם שאלות סוציולוגיות: מי עושה את העבודה? איזו עבודה? ומה ערכה החברתי? במזרח התיכון ובעולם המערבי העתיק, עבודה נתפסה כהכרח והתבססה במרבית המקרים על כפייה ועבדות. כך, ביוון העתיקה, ואפילו באתונה הדמוקרטית, מרבית האוכלוסייה השתייכה למעמד העבדים. העבדים סיפקו לעילית החברה את המוצרים והשירותים הדרושים לה. ריבוי העבדים סימן את מעמדה הנחות של העבודה. לפי אריסטו (תשל"ה, עמ' 20-21, 33-34, 38), עבדות היא מוסד הכרחי ומועיל ויש שולטים ונשלטים; את העבדים כינה "קניין חי" ו"מכשירים מדברים".



המעמד השליט עסק בפעילות פוליטית ורוחנית, בספורט, באמנויות ובלחימה, ואלה לא נחשבו עבודה. העבודה כיוון הקלאסית, טוענת ארנדט (2013), נתפסה כפעילות לשם סיפוק צרכים חיוניים המתנהלת בתחומי הבית, והיא הייתה עניינם של עבדים ושל נשים. המרחב הציבורי היה שייך לגברים חופשיים, שהיו פנויים מעבודה.

אריסטו היה הראשון שניסח הבחנה בין שתי ספרות חיים. הוא הבחין בין הפוליס, שהיא תחום הציבור, ובין הבית. אלא שביוון הקלאסית תחום הציבור היה שייך לקבוצה קטנה של גברים אזרחים, אשר לשם סיפוק צורכיהם הכלכליים והחברתיים היו תלויים בנשים ובעבדים שבפועל היו חלק מהבית (הרצוג, 1994, עמ' 29) – דפוס שהתמסד והתקיים לאורך זמן. האריסטוקרט היווני התבסס בגאווה על מקצועו הצבאי. כך גם האציל בימי הביניים, שהתקיים על ההכנסות שהניבו אחוזותיו; את אדמותיהן עיבדו הקלוטים המשועבדים, ואילו מעמד האיכרים ובעלי המלאכה פרנס את המעמדות שהחזיקו בזכויות יתר (ארזי, 1964).

בתרבות הרומאית התייחסו בבוז לעבודה ולמלאכה. זו נעשתה על ידי העבדים והפלבאים, השכבות הנמוכות, מי שהיו כפופים לשליטה פוליטית וכלכלית של שכבת העילית. השכבות הגבוהות והמיוחסות ראו את ייעודן בקריירה צבאית וספרותית. גם הנצרות לא העלתה את ערכה החברתי של העבודה הפיזית, שכן היא אימצה את התפיסה המקראית שלפיה עבודה נחשבת עונש על החטא הקדמון.

המילה פרולטר (בלטינית proletarius) הורתה על העניים ביותר, מי שלא היה להם רכוש ואשר שירתו את המדינה באמצעות הולדת ילדים; במילים אחרות, התרבות כמוצר חומרי. ומאחר שההולדה, ה־sexual reproduction, הייתה ברובה עניינם של נשים, אפשר לומר שבעת העתיקה התבסס המעמד העובד בעיקרו על נשים (Hanada, 2011, p. 35). ארנדט מציינת שהגזרון של ponos ביוונית ושל arbeit בגרמנית מתייחס הן לעבודה הן לעוני (ארנדט, 2013, עמ' 78, הערה 40).

לטענתה של ארנדט, השינוי ההיסטורי שעברה העבודה כצורת פעילות היה כרוך במידה רבה ביציאת הנשים והפועלים אל מחוץ למרחב הפרטי ובשינוי בתפיסת החופש – גורמים שאפשרו לנתק את הקשר בין עבודה לעבדות, שאפיין את המרחב הפרטי. היא מדגישה שהמרחב הפרטי היה מוקד של אי־שוויון מגדרי חמור ביותר, והשינוי אפשר להפוך עוד ועוד עיסוקים לסוגים של עבודה (ארנדט, 2013, עמ' 61-62).

התופעה שבה אנשים חופשיים (כלומר לא עבדים) ועניים מבקשים – מרצון או מתוך אילוץ – את חסותם של אנשים עשירים ובעלי עוצמה, בתמורה לשירותים מצידם, עומדת בלב התפתחות הכלכלה והמבנה הפוליטי של ימי הביניים והמשטר הפיאודלי. ראוי לציין שמדובר בתקופה ארוכה ומורכבת שבמהלכה היה לכנסייה חלק מרכזי במערך הכלכלי-פוליטי, ונושאים אלו הם מעבר לענייניו של המאמר. כאן אני מבקשת להציג את המבט המגדרי. שולמית שחר (1983) בספרה על נשים בימי הביניים מציינת שכמו בתקופות קודמות, גם בתקופה זו נשים ממעמדות בעלי זכויות יתר לא עבדו, אם כי נשים סייעו לא אחת בניהול האחוזת הפיאודלית. היו נשים שניהלו מזנונים; הן היו חופשיות וניהלו לפעמים קהילה גדולה ובעלת רכוש. נשים אחרות ירשו אחוזת (פיאודום), וניהולה היה כרוך בסמכויות פוליטיות וכלכליות. אך אלה היו יוצאות מן הכלל המלמדות על הכלל.

לעומת זאת, נשים, גברים וילדים ממעמד האיכרים עבדו בשדה ובכל עבודות הבית בכפוף לווסאלים, בעלי האחוזות. צמיחת הערים באותה עת שינתה את עולם התעסוקה

וההסדרים החברתיים (לה גוף, 1993; פרידריך, 1965) ומתוך כך את מושג העבודה; צמיחת הגילדות מיסדה תפיסה של התמחות והתמקצעות, וסימנה את ראשיתם של ארגוני העבודה. נשים לקחו חלק בכלכלה והדבר הקנה להן מקום בגילדות מקצועיות של סוחרים ואומנים. שחר (1983) מציינת כי נשים בעיר היו משולבות ב-86 מתוך 100 הגילדות המקצועיות, ושש מלאכות מתוך אלה היו בלעדיות לנשים, אולם היא מדגישה שרבות מהן עבדו בשכר נמוך. יש לזכור שמשטרי עבדות שניצלו גברים ונשים התקיימו באירופה לפני ואחרי התקופה הפיאודלית. העבדות הייתה תופעה מקובלת; היא כמעט נעלמה בתוך אירופה במאה ה-16, כאשר המדינות האימפריאליות – אנגליה, צרפת, ספרד, פורטוגל, בלגיה והולנד – ביססו את כלכלתן על עבדים בקולוניות שהיו בשליטתן, בעיקר באפריקה, ולימים ביבשות אמריקה (Davis, 1966; Fredrickson, 1988).

### עבודה ומשמעותה בעידן המודרני

המהפכה התעשייתית מציינת את ראשיתו של העידן המודרני הקפיטליסטי, והיא הייתה הגורם המניע לשינויים בשיטות העבודה, בחלוקת העבודה ובמבנה המעמדי. המהפכה החלה באנגליה בין 1780 ל-1840, התפשטה בהדרגה בכל אירופה ובארצות הברית, והגיעה לשיאה ב-1914, בעת מלחמת העולם הראשונה. השינויים הטכנולוגיים והכלכליים הובילו לשינויים חברתיים. התכנון והעיבוד של מוצרים בשיטות של ייצור המוני עברו לבתי חרושת שהופעלו על ידי בעלי הון, במסגרת התפיסה של כלכלה קפיטליסטית חופשית. במפעלים אלו עבדו פועלים רבים בתנאי עבודה קשים, אך בה בעת הניידות הגוברת וקשרי המסחר המתפתחים הביאו לעלייה ברמת החיים ולהתרחבות של מעמד בינוני וגבוה. בעידן המודרני התמסדה הבחנה בין הציבורי לפרטי שחופפת את ההבחנה בין ייצור לצריכה, בין עבודה לבית ובין תפקידי גברים ונשים – הבחנה המקפלת בתוכה תפיסה היררכית בין הצמדים הבינריים הללו. למותר לציין שבראשית המהפכה התעשייתית, נשים ולעיתים קרובות גם ילדים עבדו במפעלים. ננסי פולברה (1996) טוענת שלמרות חלוקת העבודה המגדרית, בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19 עדיין נחשבה עבודת הבית כתרומה יצרנית ובעלת ערך, אולם עם התרחבות חלקם של הגברים בכלכלת השוק התחדדה ההבחנה בין ייצור לצריכה. הבית החל להיתפס במונחים "נשיים" של נתינה ודאגה, ואילו השוק נתפס במונחים "גבריים" של אינטרסים ותחרות. הבורגנות הצומחת הפכה לקבוצת ההתייחסות, וחלומה של כל אישה היה "לא לעבוד מחוץ לבית". כך, האמירה "אני לא עובדת, אני סתם עקרת בית" נפוצה גם באמצע המאה ה-20.

המסע הגזרני מלמד שהמושגים labour ו-work התפתחו בנתיבים שונים, שחברו יחדיו עם השנים והפכו אותם למושגים פוליסמיים. עובדה זו בולטת בדיון של אדם סמית בספרו עושר העמים, שפורסם ב-1776 (סמית, 1996). המילים labour ו-work משמשות שם לסירוגין והן נושאות משמעויות שונות לאורך פרקי הספר (Akpača, 2018, p. 354). הן מסמנות את ביצוען של מטלות פרודוקטיביות, את אופי הפעילות שמבצעים עובדים, את הכמות שמוצרת, את כוח העבודה או את יכולתם של פרטים, את אופני ההעסקה, ואת תוצרי העבודה מבחינה איכותית וכמותית (Fraysse, 2014, p. 470-472). עם זאת, בפרק 5 סמית מבחין בין work ל-labour: המילה work מתארת את ייצורם של דברים ואת הקושי

שבעבודה, ואילו המילה labour משמשת מדד לערך העבודה (Frayssé, 2014, p. 471). זוהי הבחנה שעליה מבססים מרקס ואנגלס את תיאוריית ערך העבודה והערך העודף שבבסיס הכלכלה הקפיטליסטית, וכן את תיאוריית הניצול. רעיון נוסף שהם פיתחו בעקבות סמית מתייחס לתחושות הנוצרות אצל עובדים בחזרה אינסופית על פעולות פשוטות, תופעה שהם הגדירו כניכור בחוויית העבודה (work). אם כן, ההבחנה בין work ל-labour היא מרכזית בתיאוריה המרקסיסטית. אך לא כך בתיאוריה של ובר על האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם (Weber, 1985): שם המילה work מתייחסת לפעילות האנושית כולה, ובכלל זה לפעילות הכלכלית. למרות השוני הגדול בין תפיסתם של מרקס ואנגלס ובין זו של ובר, שלושתם ראו חשיבות רבה בעבודה וייחסו לה משמעויות רוחניות וערכי הגשמה עצמית.

מרקס ואנגלס מדגישים בתפיסתם גורמים חומריים של כלכלה, ייצור ושליטה על הטבע. לדידם דת, פילוסופיה ומוסר הם ביטויים של תודעה כוזבת. הם אינם מניעים את המציאות אלא משקפים את יחסי הייצור בין בעלי אמצעי הייצור ובין חסרי האמצעים, היינו את היחסים המעמדיים בין בעלי ההון לעובדים. ובר, לעומתם, מדגיש את הגורמים התרבותיים, הדתיים והאידיאולוגיים המניעים את האדם להתמסר לעבודה. אלה היו בסיס ליחסים הכלכליים והטכנולוגיים שהביאו לייצור הקפיטליסטי, ולימים, עם מיסודם, הפכו לכלוב הברזל של המחשבה, הפרקטיקות והיחסים החברתיים שעליהם מושתת הקפיטליזם. עם זאת, שתי גישות תיאורטיות אלו רואות בעבודה גורם מרכזי בהבניית הסדר החברתי הקפיטליסטי המודרני. השינויים בתפיסות הכלכליות הליברליות, הן אלה הקפיטליסטיות הן המטריאליזם ההיסטורי המרקסיסטי, מלווים בהבחנה בין התחום הציבורי לפרטי ובין אישה עובדת בשכר לאישה שעובדת בביתה ללא שכר. היבט הפרודוקטיביות של עבודת הבית נעלם, ואומצה התפיסה שלפיה הולדה היא תחום חיים שהוא היפוכו של הייצור, ומתפקידה של האישה.

ארנדט (2013, עמ' 133) מצביעה על כך שבעת המודרנית השתנה היחס לעבודה מתפיסתה ככזויה לתפיסתה כלב הפעילות האנושית. שינוי זה החל כאשר ג'ון לוק טען שהעבודה היא מקור כל הרכוש; בעקבותיו סימן סמית את העבודה כמקור כל העושר, ומרקס העמיד במרכז הסדר החברתי את "שיטת העבודה" (system of labour), המבטאת את עצם אנושיותו של האדם. לטענתה של ארנדט, מרקס ביסס את התיאוריה שלו על הבנת העבודה וההולדה כשני אופנים של אותו תהליך חיים פורה. העבודה הבטיחה את ההישרדות הקיומית; העבודה היא הדרך שבה "בני אדם יוצרים כל יום מחדש את חייהם". ואילו בהולדה הם "מתחילים גם לייצר בני אדם חדשים" וכך מבטיחים את הישרדות המין האנושי. באופן זה מחבר מרקס, לדבריה של ארנדט, בין התיאוריה שלו על העידן המודרני ובין התובנות העתיקות ביותר על טבע העבודה, הקושרות הן במסורת העברית הן במסורת היוונית הקלאסית בין עבודה להולדה. מרקס, לטענתה, מזהה יצרנות עם פוריות. זיהוי זה משמש לו בסיס לחלוקת עבודה, אך גם לתיאוריה שלו על כוחות הייצור של האנושות כולה (ארנדט, 2013, עמ' 137-138).

למרות זאת, צריך לזכור שבפועל מרקס לא עסק בשוויון מגדרי אלא הפנה את חיצי ביקורתו לניצול המעמדי שבעולם הייצור והכלכלה החומרי, עמדה שביססה את ההבחנה הבינרית בין ייצור לצריכה, בין ציבורי לפרטי, בין שוק לבית ובין עבודה בשכר לעבודה

ללא שכר, ויתרה מזו – את ההיררכיה הטבועה בבינריות זו, החופפת הבחנה מגדרית. מעמדה זו הייתה מקובלת גם בקרב חוקרים, אפילו מרקסיסטים ביקורתיים, גם בעשורים הראשונים של המאה ה-20. אחת הדוגמאות לכך היא מאמרו של אריק הובסבאום “Man and Woman in Socialist Iconography” (Hobsbawm, 1978). הובסבאום (1917-2012), מגדולי ההיסטוריונים הביקורתיים, מרקסיסט בדעותיו ובפעילותו הציבורית וממייסדי כתב העת *History Workshop Journal*, הגדיר מחדש את ההיסטוריה של מעמד העובדים. במחקריו הוא הסיט את מוקד המחקר מן הסיפור וההיסטוריה הכרונולוגית של תנועות העבודה אל הסיפור של מעמדות עובדים ואל התארגנויות הצומחות מן השטח (Zeitlin). (1987, p. 164). אלא שגם הוא כשל בתפיסה המגדרית הבינרית כשפרסם את מאמרו על איקונוגרפיה סוציאליסטית. שנה לאחר מכן התפרסמה בנוגע למאמרו ביקורת פמיניסטית מאת סאלי אלכסנדר, אנה דווין ואיב הוסטטלר (Alexander et al., 1979). לטענתן, הובסבאום היה מוכן להודות שהיסטוריונים בעבר, ובהם גם מרקסיסטים, התעלמו מנשים אף שהן מהוות מחצית מהאנושות, אך למרות זאת מאמרו מציג מסר סטריאוטיפי. מייאש להיווכח, לדבריהן, שאותו אדם המכיר בהטיה המגדרית הקיימת במחקר עדיין מחזיק בתבניות חשיבה בינריות ונחוש לדבוק בעמדתו שנשים שנשארות בבית אינן חלק משוק העבודה. הובסבאום קובע שמעמד העובדים כולל את הגברים העובדים, ואילו הנשים הן הרעיות, האימהות והבנות של הגברים העובדים. עוד הוא מוסיף ומסביר שמשעה שאישה נישאת היא שייכת לפרולטריון, אך לא כעובדת אלא כאשת איש, כאם וכעקרת בית. לטענת אלכסנדר ועמיתותיה, הובסבאום לא היה מסוגל לכלול בהגדרה של מעמד העובדים נשים שהן עקרות בית, או עובדות מהבית, או נשים שבמשך תקופת נישואיהן לא עבדו בשכר מחוץ לבית אלא עסקו בדרכים שונות של חליפין, אם של מוצרים אם של עזרה הדדית בין נשים. הן מסיקות שהוא החשיב כעבודה רק עבודה בשכר ומחוץ לבית. יתר על כן, הן טוענות שהובסבאום לא הכיר במגבלות של הסטטיסטיקה הקיימת ולא תהה על הקריטריונים שהינחו את איסוף הנתונים, ואשר הביאו להתעלמות מחלקן של נשים בכלכלה ומכאן להדרתן מהסטטיסטיקה הלאומית.<sup>10</sup> נוסף על כך, עמדתו ביחס לטיב השתתפותן של נשים בשוק העבודה מונעת ממנו לראותן כבעלות פוטנציאל להשתתף במאבק המעמדי. לטענתן של אלכסנדר ועמיתותיה, שיוכן של נשים לספרה הפרטית-הביתית מביא לתפיסה שלפיה עבודת הבית, הטיפול במשפחה וגידול הילדים אינם חלק מיחסי הייצור ומדיר אותן מההיסטוריה של העבודה ומההיסטוריה הסוציאליסטית (Alexander et al., 1979, pp. 174-175). ההיסטוריה של הקיבוץ והמושבים, שהוקמו ברוח האוטופיה הסוציאליסטית, מלמדת על אותה תופעה (פוגל-ביזאי ושרעבי, 2013).

התעלמות זו משמעה התעלמות ממאבק הנשים להגדרה מחדשת של עבודת הבית. גם פולברה (1996) מציינת את מאבקן של נשות האגודה לקידום נשים בארצות הברית, שכבר ב-1878 דרשו לשנות את קטגוריות מפקד האוכלוסין האמריקני, ובמקום ההגדרה שלפיה עקרות בית הן “עובדות לא יצרניות” הן תבעו להגדירן כעובדות יצרניות.

10 ראוי לציין שביקורת זו הושמעה כעשור לפני פרסום מאמרה של סקוט “A Statistical Representation of Work” (Scott, 1988), ויותר מעשור לפני פרסום מאמרה המכונן של פולברה “עקרת הבית והחשבונאות הלאומית” (פולברה, 1996).

## הגדרה מחדש של עולם העבודה, גבולותיו ומשמעותיו

במשך שנים רבות התייחסה ההיסטוריוגרפיה של מעמד העובדים רק לגברים עובדים. אמירה גלבלום (2007, עמ' 456) מציינת שכבר ב-1850 פרסמה אליזבת אלט (Ellet) את הספר *Domestic History of the American Revolution*, ובהקדמה לו כתבה שברצונה להביא "תיעוד של התנאים החברתיים והפרטיים [...] הרגשות בקרב בני אדם, ובכלל זה תרומה והתנסות של מעמד שלרוב נשכח"; אליס קלארק כתבה ב-1916 על חיי העבודה של נשים במאה ה-17 והראתה כיצד צמיחת הקפיטליזם גרמה להידרדרות במעמדן הכלכלי של נשים; ואייזוי פינצ'בק טוענת בספרה *Women Workers and the Industrial Revolution* שהמהפכה קטעה את דפוסי החיים של נשים עובדות, אם כי היא העניקה להן יתרונות כלכליים (גלבלום, 2007, עמ' 456). גלבלום טוענת כי חוקרות אלו הרחיבו את הגדרת העבודה וכללו בה עבודת נשים, וגם התייחסו לעיסוקן כאימהות כאל חלק מעולם העבודה ובכך אתגרו את ההתייחסות שהייתה מקובלת אז, שבה הניתוח התמקד בגברים ובעבודה שכירה בבתי חרושת. הייתה זו שילה רואבוטם (Rowbotham, 1973) שקראה להחזיר אל ההיסטוריה את "הנשים החבויות מההיסטוריה", ומחקריה היו בבחינת נאה דורשת נאה מקיימת. רבות מהחוקרות בראשית המאה ה-20 באו ממעגלים סוציאליסטיים, ולכן דגש רב הושם על עבודה, הסדרים חברתיים וכלכליים והקשרים שבין זירת הייצור לזירת ההולדה.

בשנות השבעים של המאה העשרים התחולל מעבר מהיסטוריה של ארגוני עבודה ומנהיגיהם להיסטוריה של עובדים, עבודתם, הקהילות שלהם וחיי היומיום. מהותו הייתה חשיבה מחדש על העובדים, ערכיהם וחיי היומיום שלהם, על התרבות של מקום העבודה ועל חידוש העניין באיגודי העובדים. השיח הפמיניסטי תרם רבות לשינויים אלו, שכן המבט המגדרי פתח צוהר לא רק לדיון בנשים כעובדות וכבנות משפחה אלא גם להבנה מחודשת של עולם העבודה (סקוט, 2007).

אף שההיסטוריה של עבודת נשים נתפסה בתחילה כתוספת להיסטוריה של עבודת גברים, עם השנים חל שינוי בתפיסה זו ונשים הוכלו כחלק בלתי נפרד מעולם העבודה ומאבקי העובדים. דוגמאות לשינוי זה הן מחקרה של סקוט על מחאת פועלות (Scott, 1984), מחקרים העוסקים בדפוסי חשיבה על עבודה והסדרי עבודה (Alexander et al., 1979), וכתביה מחודשת של ההיסטוריה של העבודה מתוך ניסיון של נשים (Scott, 1984, 1987), אווה ברון, המנתחת ארגוני עבודה, מציעה מבטים חדשים מעבר להיסטוריה של כוח, העוסקת במאבקים ארגוניים ובהתאגדויות מקצועיות שהיו בעיקר סיפור של גברים. במחקריה על ההיסטוריה של מעמד הפועלים היא מדגישה את העובדים והעובדות וחיי יומיום, וגם את תרומתן של נשים לתנועת העבודה (Baron, 1982, 1991, 2018).

המחקר הפמיניסטי המתפתח מאתגר את ההבחנה הבינרית בין עבודה לבית. כך למשל, ג'ואן סקוט ולואיז טילי מראות כיצד נשים נעות בין עבודה ביתית לעבודה בשכר בתגובה לצורכי המשפחה (Scott & Tilly, 1975). הגישה הפמיניסטית מלמדת שהזהויות התעסוקתיות לא היו תוצאה ישירה של הקפיטליזם; לדוגמה, פועלי תעשיית הביגוד הגדירו עצמם בו בזמן כמושגים כלכליים, מגדריים ופוליטיים. ייצוגים של משפחה ומגדר השתלבו באופן שבו הבינו את ארגוני העבודה. היא ערערה גם על מושגי יסוד כמו הדרישה

להתמקצעות פורמלית, שמחקרים מראים כי היא מוטה ונובעת מניסיון הגברים, ואילו מחקר מנקודת מבטן של נשים מלמד שמיומנויות מסוימות נרכשו באופן בלתי פורמלי בבית (Scott & Tilly, 1975; Tilly & Scott, 1989).

בכתיבה הביקורתית על עבודה בולטת מרכזיות העבודה בעידן המודרני. לצד הביקורות, המוצדקות מאוד, מודגש גם מעמד העבודה כגורם מעצב של חברה, כיסוד בונה וכדרך לשוויון וגם כגורם מקדם ומשחרר. מושג העבודה בקיום האנושי, ובמיוחד במודרניות לגלגוליה ובכלל זה בפוסט-מודרניות, עומדים כיום במרכז סדר היום של המחקר על מגדר ועבודה (בריייר-גארב ואחרות, 2017). הדיון במרכזיותה ובאופייה של העבודה הפנה את המבט הביקורתי אל מהותה של העבודה, אל הניסיון האנושי בעבודה, אל מה שלא נכלל בעולם העבודה, ואל האופן שבו נשים וגברים נכללים בעולם זה. כך התרחב המחקר והחל לבחון עבודה במבט מהשוליים ולבדוק הצטלבויות בין עבודה, מגדר ומיקומים חברתיים אחרים. בעקבות סקוט, שטבעה את המושג מגדר כקטגוריה חברתית, אווה ברון ואיילין בוריס (Baron & Boris, 2007) הציעו את הגוף כקטגוריה לניתוח ההיסטוריה של מעמד הפועלים וביקשו לבדוק כיצד התרבות וארגון העבודה מצטלבים עם מופעים של גוף כגון מין, מיניות, הולדה וגזע, וכיצד הם מפורשים בנראות – למשל בלבוש, במשקל או באופני דיבור; כל אלה הם חלק מ"עשיית המגדר" (West & Zimmerman, 1987).

המחקר הפמיניסטי חושף בין היתר היררכיות באופני ההבניה החברתית של הסדרים חברתיים, הגיונות של משטרי דעת והצדקות חברתיות לאי-שוויון. הוא חושף את ההנחות הממוגדרות על מהי עבודה, מהו העובד בה"א הידעיה ותפיסות בינריות שונות, ובהן ההבחנה בין הפרטי לציבורי וחלוקת עבודה מגדרית שבה כל הנעשה בתחום הפרטי אינו מוגדר כעבודה, ועורך דיון נרחב על מנגנוני ההדרה וההכלה הממוגדרים בכניסה לשוק העבודה ובתוכו; והוא שואל כיצד מובנות משמעויות של היות אישה/גבר, וכיצד תבניות חשיבה מעצבות גברים ונשים ואת התנאים שבהם הם עובדים. מה אפשר ללמוד מניסיון הנשים? מה לא נכלל בשפה האקדמית ובשפת היומיום? אילו דפוסי חשיבה נתפסים כמובנים מאליהם, ומה מעורער כאשר הוא נבחן מנקודות המבט של נשים ומהתנסויות של נשים וגברים במיקומים שונים, כמו מעמד, אתניות, גזע, גיל וההצטלבויות ביניהם? מחקריה הרבים של לואי טאקסה על ארגוני עבודה ועובדים מאירים מחדש את ההיסטוריה של העבודה מן הזווית של הצטלבות מרובה בין מיקומים ובין הפן האישי. היא מציעה להבין קהילה בכלל, וקהילות עבודה בפרט, כרשת של תצורות חברתיות המשתנות לאורך זמן כתוצאה מבחירות אישיות, לחצים ואילוצים חברתיים (Taksa, 2000).

למדינה ולמנגנוניה יש חלק בהגדרת העבודה ובמגדרה. אורלי בנימין (Benjamin, 2016) בוחנת את מדיניות הפרטתם של שירותים חברתיים בתחומי החינוך, הבריאות והרווחה. הלשון הננקטת בניסוחי המדיניות היא לכאורה ניטרלית – שינוי הגוף המעסיק; מעבר מהעסקה ישירה על ידי המדינה למיקור חוץ, היינו הפרטה והעברת העסקה לידי חברות קבלן. לצד הסרת האחראיות של המדינה על עובדיה, יש להפרטה גם השלכות מגדריות מובהקות. היא פוגעת בעיקר בנשים, שהן רוב העובדות בתחומים אלו, ושוללת מהן זכויות רבות שהיו להן כעובדות מדינה, ובעיקר את הזכות להתאגדות. תחת כל אלה מנוצל כוח העבודה שלהן והן נתונות לאיום מתמיד של אי-ביטחון כלכלי. באמצעות ניסיון של נשים מאירה בנימין את אופייה ומשמעותה של העסקה פוגענית.

השפה שאנחנו מדברות אותה ועליה מסתירה מבני עומק תרבותיים ביחס לעבודה וגם ביחס להבדלים בין גברים ונשים. אחת הדוגמאות לכך היא מושג הדאגה (caring). מושג זה משויך לתחום הפרטי ולתכונות של נשים, אולם כאשר מתייחסים למשמעותו העמוקה ומכירים בהיבטיו הרגשיים והמוסריים הוא חוצה את ההבחנות הבינריות בין פרטי לציבורי, בין זכויות לחובות, בין אהבה לעבודה (Fisher & Tronto, 1990). בדיקת הדאגה בהקשרים שונים מכוונת דימוי מחדש של החברה שבה דאגה וטיפול הם ערך בלתי נפרד מהחיים ומהאחריות הכלל-חברתית. הטמעת חשיבה מגדרית בכל מרחבי השיח על עבודה ובעבודה היא אסטרטגיה לשינוי באמצעות שפה, ובאמצעותה אפשר להכיר בנקודת המבט של נשים ולתת לה משקל וכוח להשפיע על פרקטיקות ארגוניות (בן אליהו ולרר, 2018), על עיצוב מדיניות (חסון וסייגלשיפר, 2017) ועל הגדרתם של הסמנים המודדים עבודה במדדי אי-שוויון מגדרי (כגון מדד המגדר של ארגון שווות ומדד הגיוון התעסוקתי – פרויקט משותף של הנציבות לשוויון הזדמנויות בעבודה במשרד ראש הממשלה, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ואוניברסיטת תל אביב), ולהתייחס לעבודות הבית, האימהות, הטיפול והדאגה כאל עבודות שקופות (קפלן ואחרות, 2020). המכנה המשותף לכל התביעות להגדרה מחדשת של מושג העבודה הוא הקריאה לבטל את ההיררכיות המגדריות המוטמעות בשפה, המאפשרות עיוורון מגדרי ומקיימות הסדרים חברתיים ממוגדרים. ערעור השפה שבאמצעותה אנו חושבות על הסדר החברתי ודוברות אותו הוא תנאי מקדים לכינונו של סדר חברתי כוללני ושוויוני יותר.

סקוט (2007) מניחה שהיררכיה וכוח הם אינהרנטיים לתהליך הלשוני שבאמצעותו מובנה ונוצק סדר חברתי. המסע הגזרני אחרי מושג העבודה ומשמעותו אפשר לי, ולו בקפיצות דרך בין זמנים ומקורות, להתחקות אחר האופנים שבהם דובר על עבודה והתארגן ידע על העולם החברתי. הוא מלמד כיצד מגדור של עולם העבודה השתנה או שועתק בהקשרים חברתיים והיסטוריים, ועל ניסיונות ומאבקים לשינויו.

## הכול עבודה? במקום סיכום

ההתחקות אחר נתיבי המשמעות של מושג העבודה מלמדת שהם היו מגוונים ולא בהכרח ליניאריים, אך היא מאירה דרך ארוכה שנעשתה מתפיסת העבודה כעונש וכסבל לתפיסתה כמרכיב בסיסי בהגדרת האנושיות ובמימושה וכחלק בלתי נפרד מהגדרתה של חברה. היא מבהירה גם את האתגר שבפיתוח שפה ואת הקושי בגיבוש תוכנות חדשות של ועל מושג העבודה במרחבי חיים שונים וממיקומים שונים. בה בעת היא מעלה שאלות ודילמות ביחס להתרחבות מושגית זו ולמשמעותה החברתית והמוסרית.

סקירה חלקית של השימושים במונח עבודה ממחישה כיצד הוא התרחב כמטבע לשון המתייחס למגוון עולמות עשייה. כך למשל, רונן שמיר (2008) בעקבות ארווינג גופמן משתמש במושג "עבודת פְּנים" לניתוח יחסי גומלין יומיומיים בין אנשים, ומתאר כיצד עבודת הפנים מתחזקת מצבים חברתיים במסגרת הצגת העצמי ותחזוק ייצוג העצמי של האחר. הביטוי "עבודה שחורה" משמש לתיאור עבודה קשה ולא מתגמלת. צירוף הגנאי "עבודה ערבית" מציין איכות ירודה של עבודה, והביטוי "עבודה בעיניים" מציין שקר. "עבודת גבולות" הייתה למושג תיאורטי המשמש בתחומי דעת רבים לניתוח תהליכים

ומיקומים במרחבי חיים שונים (Lamont & Molnar, 2002), ובהם הגדרת זהויות של קהילות, מעמד, אתניות, לאומיות, וזהויות מקצועיות ומגדריות. יותר ויותר תחומי עשייה מוגדרים כעבודה – עבודה חינוכית, עבודה סוציאלית, עבודה קהילתית, סוגים שונים של עבודות טיפוליות, וגם עבודה התנדבותית. העבודה מתייחסת גם לשליטה ולבניית עצמי, אם בעיצוב הגוף (body work) המנוסח במושגים של עבודה, אם ב"עבודת רגשות" שהיא חלק מעבודת היומיום של עצמי ומול אחרות במקומות העבודה, אם בעבודת זהות אתנית (טביכ-כליף, 2021), ובהקשרים רבים אחרים (Ashforth & Humphrey, 1993; Hochschild, 2012). מושג העבודה מצטרף לתיאור פרקטיקות רבות יותר ויותר כמו עבודת אהבה, עבודת בחירה (בן דורי, 2022) ועבודת מוסר (Karazi-Presler, 2021). לצד אלה מתרחבים המקצועות וההדרכות שעניינם ניהול העצמי. עבודה זו אינה חפה ממרכיב מגדרי. אווה אילוז מצביעה על הרחבת המושג עבודה לעבודה עצמית, רגשית ונפשית ממוגדרת (Illouz, 2017; Illouz & Kaplan, 2007). שרה רודיק מגדירה את האימהות כמלאכה (Ruddick, 1989). חנה הרצוג (Herzog, 2004) מראה כיצד המשפחה מגויסת לתמיכה בחיילים וכיצד עבודת התמיכה ממוגדרת. תמר אלאור (2001) במאמרה "עבודת האימהות מסביב למחנה" מראה כיצד נשים מוסללות לגידול חיילים ולוחמים ונדרשות להפעיל מתוך כך פרקטיקות של התמודדות, ומצביעה על הקושי של נשים לבטא התנגדות וליצור אלטרנטיבות להסללה זו.

למול הרחבת ההגדרה של מושג העבודה והחלתו על מנעד רחב של מופעים, מתנהל דיון פמיניסטי ער בשאלה אם יש לראות כל פעילות במרחב העיסוקים והעשייה כעבודה. האם כל עיסוק שנעשה תמורת כסף, או תמורת תגמול אחר, יכול או צריך להיחשב כעבודה? למשל, האם זנות יכולה להיות מוגדרת כעבודה? על ידי מי? מה המשמעות של תעשיית מין, כדבריה של יעלה להבֵרֵז (Lahav-Raz, 2020) – מי מגדיר את משמעותה? ובאותו האופן, מה המשמעות של פונדקאות: האם פונדקאות בשכר או בהתנדבות היא עבודת רחם? כיצד יש להתייחס להיבט המסחרי של תעשיית הפריזון הישראלית ושל תעשיית הפונדקאות הגלובלית (ליפקין וסממה, 2011), וכיצד יש להתייחס להיבט המשפטי הממשלי של עשיות אלו ממבט פמיניסטי (סודאי, 2018)? האם מחשבה פוסט-קפיטליסטית המבקשת לנתק בין עבודה ככורה ובין גמול, שתבוסס על הכנסה בסיסית אוניברסלית, דיור אוניברסלי, רפואה ציבורית, ניהול משותף של משאבים ציבוריים ודמוקרטיזציה מלאה של הון ושל מקומות עבודה תשנה את תפיסת העבודה ותעלים את מגדורה? האם היא תהפוך את העבודה השקופה לגלויה?

קבוצת חוקרות השותפות לפרסום אסופת המאמרים דרך אם בעריכתה של אראלה שדמי (2015) מציעה לחשוב על פוסט-פטריארכיה ופוסט-קפיטליזם דרך אימהות, להתבסס על ניסיון החיים של נשים ולחשוב אחרת על כלכלה (למשל כלכלת נתינה או כלכלת קיום), ולאתגר הנחות יסוד שרווחות בעולם העבודה כמו אינדיווידואליזם, תחרות והבחנה בין הפרטי לציבורי. גם אם הצעתן היא בגדר אוטופיה וגם אם הרעיון נתון לוויכוח, בהקשר של מאמר זה זוהי דוגמה לקשר בין שפה למבנה חברתי: זוהי הצעה לחשוב מחדש את השפה הרווחת דרך עולם האימהות והנשים, הכולל חוויות עמוקות של ניצול נשים כלכלי, מיני ופוליטי, לאתגר את תפיסות העומק באשר לטיבה של העבודה, לשאול אם הכול עבודה, ואולי להרחיב את גבולות שפתנו כדי להרחיב ולשנות את גבולות עולמנו.



## מקורות

- אלאור, תמר. (1992). משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות. עם עובד וירחון נעמת. אלאור, תמר. (2001). תנאים של אהבה: עבודת האימהות מסביב למחנה. תיאוריה וביקורת, 19 (סתיו), 79-114.
- אלאור, תמר. (2006). מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- אלאור, תמר. (2007). בעקבות האישה והאיש, הטבע והתרבות: ההיסטוריה התרבותית של ההבחנה בין המינים. בתוך ניצה ינאי, תמר אלאור, אורלי לובין וחנה נווה (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מיגדר (כרך 3, עמ' 85-118). האוניברסיטה הפתוחה.
- אנסבכר, שלמה. (תשס"ט). היחס בין תורה ומלאכה. עלוני ממרא, 122, 93-116.
- ארזי, אברהם. (1964). העבודה באספקלריית חז"ל. מחניים, צא (מקוון).
- אריסטו. (תשל"ה). אתיקה: מהדורת ניקומאכוס (בתרגום יוסף ליבס). שוקן.
- ארנדט, חנה. (2013). המצב האנושי (בתרגום אריאלה אזולאי ועדי אופיר). הקיבוץ המאוחד. בן אליהו, הדס, וזאב לרר. (2018). המדריך לייעוץ והתערבות מגדרית בארגונים. מכון ון ליר. בן דורי, סוזי (2022). בין פוליטיקה של מקום לפוליטיקה של בחירה: מגדר, מרחב ולאומיות בראי ספורט הפנאי של נשים פלסטיניות בישראל [כתב יד שהוגש לפירסום]. החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- ביוולף. (2008). (בתרגום אריה סתיו). הקיבוץ המאוחד.
- בר-יוסף, רבקה. (תשל"ד). עבודה. בתוך יהושע פראוור (עורך), האנציקלופדיה העברית (כרך כו, עמ' 597-605). חברה להוצאת אנציקלופדיות.
- ברירי-גארב, רונה, דנה אולמרט, ארנה קזין ויופי תירוש (עורכות). (2017). קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ברנשטיין, דבורה. (2001). חקר נשים בהסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך. בתוך מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר (עמ' 7-25). יד בן-צבי.
- ברשטלינג, אורית. (2012). ככול יש מגדר: על תפקיד העברית בכינון הגוף והזהות הטרגנסג'נדריים. סוציולוגיה ישראלית, יד(1), 135-156.
- גורדון, אהרון ד'. (1983). מבחר כתבים. הספרייה הציונית.
- גלבלום, אמירה. (2007). מיגדר והפוליטיקה של ההיסטוריה. בתוך ניצה ינאי, תמר אלאור, אורלי לובין וחנה נווה (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מיגדר (כרך 3, עמ' 451-503). האוניברסיטה הפתוחה.
- הרצוג, חנה. (1994). נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הרצוג, חנה. (2009). מהו הפוליטי: מבטים פמיניסטיים. תיאוריה וביקורת, 34 (אביב), 155-163.
- הרצוג, חנה. (2021). מדד מגדר. מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית, 16, 61-83.

- חסון, יעל, וולריה סייגלשיפר. (2017). לתוך הזרם המרכזי: הטמעת חשיבה מגדרית במדיניות כלכלית. בתוך רונה ברייר-גארב, דנה אולמרט, ארנה קזין ויופי תירוש (עורכות), קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק (עמ' 64-83). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- טביב-כליף, יוספה. (2021). אתניות בתנועה: עבודת זהות ומסלולי חיים של צעירים. רסלינג. ויטגנשטיין, לודוויג. 1995. חקירות פילוסופיות (בתרגום עדנה אולמן-מרגלית). מאגנס. (במקור פורסם ב-1953)
- ליפקין, נופר, ואתי סממה. (2011). פונדקאות בישראל: תמונת מצב 2010 והצעות לשינוי חקיקה. אשה לאשה – מרכז פמיניסטי חיפה.
- כהן, חיים. (1989). זכויות אדם במקרא ובתלמוד. משרד הביטחון.
- לה גוף, ז'ק. (1993). ימי הביניים בשיאם: 1054-1330 (בתרגום אהרון אמיר). דביר.
- נוה, חנה. (2002). נוסעים ונוסעות: סיפורי מסע בספרות העברית החדשה. משרד הביטחון וכתר.
- סודאי, מעיין. (2018). פמיניזם משילוחי בישראל: פונדקאות כמקרה מבחן. מעשי משפט, ט(2), 55-79.
- סמית, אדם. 1996. עושר העמים (בתרגום יריב עיטם ושמשון ענבל). האוניברסיטה הפתוחה. (במקור פורסם ב-1776)
- סקוט, ג'ואן וולך. (2007). מגדר: קטגוריה שימושית לגיתוח הסטורי. בתוך ניצה ינאי, תמר אלזור, אורלי לובין, חנה נווה ותמי עמיאל-האוזר (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית: מקראה (כרך 2, עמ' 243-279). האוניברסיטה הפתוחה.
- פוגל-ביזאוי, סלביה (עורכת). (2009). באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי. הקיבוץ המאוחד ויד טבנקין.
- פוגל-ביזאוי, סלביה, ורחל שרעבי (עורכות). (2013). בין הפרטי לציבורי: נשים בקיבוץ ובמושב. יד טבנקין ומאגנס.
- פולברה, ננסי. (1996). עקרת הבית והחשבוונאות הלאומית (בתרגום איה ברור). תיאוריה וביקורת, 9 (חורף), 175-188. (במקור פורסם ב-1991)
- פוקו, מישל. (2015). לפקח ולהעניש: הולדת בית הסוהר (בתרגום דניאלה יואל). רסלינג.
- פרידריך, הר. (1965). ימי הביניים ותרבותם: אירופה 1100-1350 (בתרגום עליזה נצר). הדר. קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר-גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל (דוח מסכם). מכון ון ליר, מרכז שוות והמכללה האקדמית תל אביב-יפו.
- רוזמריין, מירי. (2018). פמיניזם, ביקורת וסובייקטיביות פוליטית. תיאוריה וביקורת, 50 (חורף), 457-474.
- שדמי, אראלה (עורכת). (2015). דרך אם. רסלינג.
- שחר, שולמית. (1983). האשה בחברת ימי הביניים: המעמד הרביעי. דביר.
- שילה, מרגלית, וגדעון כ"ץ. (2011). מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה (כרכים א-ב). מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

- שמיר, רונן. (2008). על הפנים: תרגיל בסוציולוגיה של הבינאנושי. סוציולוגיה ישראלית, 7(1), 31-7.
- שפירא, אניטה. (1977). המאבק הנכוב: עבודה עברית 1929-1939. הקיבוץ המאוחד.
- Akpaca, Servais Martial. (2018). A lexico-semantic exploration of the term Labour as developed in Adam Smith's *The Wealth of Nations*. *RILALE-UAC*, 1(1), 347-361.
- Alexander, Sally, Anna Davin, & Eve Hostettler. (1979). Labouring women: A reply to Eric Hobsbawm. *History Workshop Journal*, 8, 174-182.
- Ashforth, Blake E., & Ronald H. Humphrey. (1993). Emotional labor in service roles: The influence of identity. *Academy of Management Review*, 18(1), 88-115.
- Baron, Ava. (1982). Women and the making of the American working class: A study of the proletarianization of printers. *Review of Radical Political Economics*, 14(3), 23-42.
- Baron, Ava. (1991). *Work engendered: Toward a new history of American labor*. Cornell University Press.
- Baron, Ava. (2018). Gender labor history: Learning from the past, looking to future. In Ava Baron (Ed.), *Work engendered: Toward a new history of American labor* (pp. 1-46). Cornell University Press. (Original work published 1991)
- Baron, Ava, & Eileen Boris. (2007). "The Body" as a useful category for history working-class history. *Labor: Studies in Working-Class History of the Americas*, 4(2), 23-43.
- Bazin, Yoann. (2014, October 8). Untangling "work": An etymological exploration [blog post].
- Benjamin, Orly. (2016). *Gendering Israel's outsourcing: The erasure of employees' caring skills*. Springer.
- Bernstein, Deborah. (1987). The women's workers movement in pre-state Israel, 1919-1939. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 12(3), 454-470.
- Briggs, Keith. (2004). *Etymology of the words network, net, and work*. Keith Briggs website.
- Davis, David Brion. 1966. *The problem of slavery in western cultures*. Cornell University Press.
- Fisher, Berenice, & Joan Tronto. (1990). Toward a feminist theory of caring. In Emily K. Abel & Margaret K. Nelson (Eds.), *Circles of care: Work and identity in women's lives* (pp. 35-62). SUNY Press.
- Fredrickson, George M. (1988). *The arrogance of race: Historical perspectives on slavery, racism, and social inequality*. Wesleyan University Press.
- Frayssé, Olivier. (2014). Work and labour as metonymy and metaphor. *Triple C: Communication, Capitalism & Critique*, 12(2), 468-485.

- Hanada, Taihei. (2011). *The City and the Problem of Labour in Milton's Samson Agonistes* [Doctoral dissertation, University of Exeter].
- Herzog, Hanna. (2004). Family-Military relations in Israel as a genderizing social mechanism. *Armed Forces & Society*, 31(1), 5–30.
- Hobsbawm, Eric. (1978). Man and woman in socialist iconography. *History Workshop Journal*, 6(1), 121–138.
- Hochschild, Arlie Russell. (2012). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. University of California Press.
- Illouz, Eva. (2007). *Cold intimacies: The making of emotional capitalism*. Polity.
- Illouz, Eva, & Dana Kaplan. (2017). Sexual forms of capital. *Esprit*, 7, 133–144.
- Joyce, Patrick (Ed.). (1989). *The historical meanings of work*. Cambridge University Press.
- Karazi-Presler, Tair. (2021). Gendered power at work: Constituting moral worth in a hyper-masculine organizational culture. *Cultural Sociology*, 15(3), 409–429.
- Lahav-Raz, Yeela. (2020). Narrative struggles in online arenas: The Facebook feminist sex wars on the Israeli sex industry. *Feminist Media Studies*, 20(6), 784–800.
- Lamont, Michele, & Virag Molnar. (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 28, 167–195.
- Rowbotham, Sheila. (1973). *Hidden from history: 300 years of women's oppression and the fight against it*. Pluto Press.
- Ruddick, Sarah. (1989). *Maternal thinking: Towards a politics of peace*. The Women's Press.
- Scott, Joan W. (1984). *Men and women in the Parisian garment trades: Discussions of family and work in the 1830s and 1840s*. In Pat Thane, Geoffrey Crossick, & Roderick Floud (Eds.), *The power of the past: Essays in honor of Eric Hobsbawm* (pp. 67–93). Cambridge University Press.
- Scott, Joan W. (1987). On language, gender, and working-class history. *International Labor and Working-Class History*, 31, 1–13.
- Scott, Joan W. (1988). A statistical representation of work: La Statistique de l'industrie à Paris, 1847–1848. In Joan W. Scott (Ed.), *Gender and the Politics of History* (pp. 113–138). Columbia University Press.
- Scott, Joan W. (1996). *Feminism and history*. Oxford University Press.
- Scott, Joan W., & Louise A. Tilly. (1975). Women's work and the family in nineteenth-century Europe. *Comparative Studies in Society and History*, 17(1), 36–64.
- Shafir, Gershon. (1989). *Land, labor, and the origin of Israeli-Palestinian conflict, 1882–1914*. Cambridge University Press.
- Taksa, Lucy. (2000). Like a bicycle, forever teetering between individualism and collectivism: Considering community in relation to labour history. *Labour History*, 78, 7–32.

- Tilly, Louise, & Joan W. Scott. (1989). *Women, work, and family*. Psychology Press.
- Weber, Max. (1985). *The protestant ethic and the spirit of capitalism* (Talcott Parsons, Trans.). Unwin Paperbacks. (Original work published 1904–1905)
- West, Candace, & Don H. Zimmerman. (1987). Doing Gender. *Gender & Society*, *1*(2), 125–151.
- Zeitlin, Jonathan. (1987). From labour history to the history of industrial relations. *Economic History Review*, *40*(2), 159–184.